

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

ЕВОЛЮЦІЯ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1945–1991 РР.)

EVOLUTION OF STRUCTURAL ELEMENTS IN POSTGRADUATE EDUCATION FOR PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN WESTERN REGIONS OF UKRAINE (1945–1991)

У статті проаналізовано структуру післядипломної освіти вчителів початкової школи в західних областях України починаючи з часів закінчення Другої світової війни до етапу розпаду Радянського Союзу, проаналізовано провідні тенденції розвитку цієї ланки освіти й обґрунтовано еволюціонування кваліфікаційної підготовки педагогічних працівників до системи післядипломної освіти, яка передбачає безперервне фахове вдосконалення, забезпечує поглиблення, розширення та оновлення їх професійних знань, умінь і навичок на основі здобутої раніше освітньо-професійної підготовки та набутого практичного досвіду.

Закономірним бачимо те, що навіть найкращі заклади освіти, з найвищими рейтинговими показниками не можуть забезпечити підготовку висококваліфікованих працівників на весь період їх трудової діяльності. Що актуалізує потребу розвитку саме післядипломної освіти, адже систематичне та якісно організоване навчання дипломованих педагогічних працівників сприяє уникненню розриву між одержаною ними професійною підготовкою в закладах вищої освіти та вимогами які диктує сучасний розвиток науки, технологій, економіки, суспільства в цілому.

Розкриття даної теми має важливе науково-теоретичне значення з огляду формування ефективної державної освітньої політики сучасної української держави, зокрема із врахуванням негативного досвіду маніпулювання освітою існуючими режимами в роки Другої світової війни та в повоєнний період. У всі часи іноземної окупації Західної України влада вважала школи засобом денационалізації населення, утвердженням своєї імперської політики на окупованих територіях. Зміст освіти і виховання в них відповідали політиці поневолення українського народу, позбавлення його історичної пам'яті, національної свідомості. Також необхідність вивчення історії українського вчительства, окрім науково-пізнавального інтересу, зумовлена ще й практичною стороною даного питання, оскільки отриманий у процесі дослідження досвід можна використувати і при формуванні сучасної генерації українських вчителів, як найбільш високоосвіченої та національно-свідомої частини української нації, носіїв її основних духовних та культурних цінностей, генераторів нових ідей без яких неможливий прогрес у системі освіти.

Ключові слова: післядипломна освіта, підвищення кваліфікації вчителів, вдосконалення педагогічної підготовки, структура післядипломної освіти, початкова школа.

The article analyzes the structure of postgraduate education of primary school teachers in the western regions of Ukraine starting from the end of the Second World War until the stage of the collapse of the Soviet Union, analyzes the leading trends in the development of this link of education and substantiates the evolution of the qualification training of pedagogical workers to the system of postgraduate education, which provides continuous professional improvement, provides deepening, expansion and updating of their professional knowledge, abilities and skills based on previously acquired educational and professional training and acquired practical experience.

We see it as natural that even the best educational institutions with the highest rating indicators cannot provide training for highly qualified employees for the entire period of their work. Actualizing the need for the development of post-graduate education, because the systematic and qualitatively organized training of qualified teaching staff helps to avoid the gap between the professional training they received in higher education institutions and the requirements dictated by the modern development of science, technology, economy, and society as a whole.

The disclosure of this topic has an important scientific and theoretical significance in terms of the formation of an effective state educational policy of the modern Ukrainian state, in particular, taking into account the negative experience of manipulating education by existing regimes during the Second World War and in the post-war period. At all times of the foreign occupation of Western Ukraine, the authorities considered schools as means of denationalizing of the population, asserting their imperial policy in the occupied territories. The content of education and upbringing there were corresponded to the policy of enslavement of the Ukrainian people, deprivation of its historical memory, national consciousness. Also, the need to study the history of Ukrainian teachers, in addition to the scientific and cognitive interest, is also determined by the practical side of this issue, since the experience gained in the research process can be used in the formation of the modern generation of Ukrainian teachers, as the most highly educated and nationally conscious part of the Ukrainian nation, carriers its main spiritual and cultural values, generators of new ideas without which progress in the education system is impossible.

Key words: postgraduate pedagogical education, teacher training, primary school, improvement of pedagogical training, structure of post-graduate education.

УДК 378.046-021.68:373.3:37.011.3-051]37.018(477.8)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/61.1.1>

Басараб Н.Я.,
аспірантка кафедри педагогіки та освітнього менеджменту імені Богдана Ступарика
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Освіта – це цілеспрямований, відкритий, динамічний процес навчання, виховання й розвитку особистості у суспільстві, державі. Ці три компоненти освіти спрямовані на оволодіння людиною суспільно-історичним досвідом: опанування систематизованими теоретичними знаннями, практичними вміннями, навичками, нормами поведінки. Результатом даного процесу виступає формування світогляду особистості, засвоєння нею культурних, духовно-моральних цінностей. Освіта як система, супроводжується певною протяжністю в часі, забезпечує підвищення рівня знань у процесі їх засвоєння та має певну структуру, яка є досить простою і включає наступні компоненти: дошкільну освіту; загальну середню освіту; поза-шкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту [7, с. 625].

Післядипломна освіта – це частина неперервної освіти, функціонування та розвиток якої можливі лише за умови її тісного взаємозв'язку з іншими складовими освітньої сфери [13, с. 56]. Історія розвитку післядипломної освіти пережила декілька етапів, а саме: від доповнення традиційної освіти до вагомої суспільної значущості. Тривалий час проблема розвитку післядипломної освіти вчителів розглядалася як організаційна система, а відтак, не досліджувалася на теоретичному рівні. Основний акцент у роботі закладів народної освіти робився не на розв'язання індивідуальних професійних потреб педагогів (теоретичного, методичного, практичного характеру), а більшість часу витрачалось на розгляд відірваних від професійного життя тем, загальних установок, поверхове ознайомлення з новаціями. В педагогічній професії існувала особлива потреба подолання розриву між здобутою вищою професійною підготовкою, практичним досвідом і новими вимогами, які обумовлюються розвитком науки (оновленням змісту навчально-виховного процесу, появою нових педагогічних підходів, технологій, методик) та суспільства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наукових досліджень дає змогу підтверджувати значний інтерес вітчизняних науковців (О. Антонова, Т. Гавриленко, С. Крисюка, А. Кузьмінського, В. Приймакової, С. Сворака, О. Шиян та інших) до проблеми розвитку післядипломної освіти України.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас маємо констатувати невелику кількість досліджень, спрямованих на регіональний розвиток післядипломної освіти вчителів початкової школи в різні історичні періоди, зокрема, що стосується вивчення структури післядипломної освіти вчителів початкової школи в західних областях України (1945–1991 рр.).

А для того, щоб сприяти постійній розбудові системи освіти – потрібно цінувати не тільки сучасні тенденції розвитку освітніх політик, а й використовувати досвід історичний досвід минулого, що дозволить дивитися у майбутнє враховуючи історичні надбання.

Мета статті. Вивчити та проаналізувати особливості еволюції структурних елементів післядипломної освіти в західних областях України (1945–1991 рр.), а також її вплив на якість освіти і професійну підготовку вчителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. У післявоєнні роки система підвищення кваліфікації вчителів початкової школи була спрямована на виконання суспільного замовлення в забезпеченні суспільства кадрами належного рівня, який практично завжди супроводжувався особливостями політичного, економічного, ідеологічного, соціального розвитку. Хоча у 1944 році територія України була остаточно визволена від німецько-фашистської окупації та на українській землі прийшли інші загарбники, зі своїми законами, правилами для освіти, культури, релігії. Відповідно відродженню культурного життя загрожували труднощі, позаяк першочерговими сферами розвитку були: нарощування воєнного потенціалу, відбудова важкої промисловості, розвиток народного господарства. Видатки на культуру, якщо й передбачалися, то вони концентрувалися на об'єкти інфраструктури (навчальні заклади, науково-дослідні установи) без налагодження роботи яких була неможлива відбудова економіки СРСР [7].

Вивчаючи радянське законодавство, а саме: «Кодекс законів про народну освіту УСРР» (1922–1956 рр.); Закон СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1959–1974 рр.) [6] – ці документи містили розділи про середню школу, про професійно-технічну освіту, про середню спеціальну освіту, про вищу освіту, де, у розділі «Про вищу освіту», було чимало положень, реалізація яких слугувала підготовці висококваліфікованих кадрів. Проте ці нормативно-правові акти були тільки початком формування національної системи підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів (від епізодичних курсів до масового підвищення кваліфікації вчителів) [8, с. 116].

Зважаючи на непросту повоєнну ситуацію з кадрами: значну загибель вчителів в часі окупації, вивезення їх з території українських земель, а також припинення підготовки професійних кадрів, – кваліфікованих працівників у школах критично бракувало. У 1945–1946 навчальному році не вистачало 47 104 вчителів початкових класів. З 104 500 вчителів, які працювали, спеціальну педагогічну освіту мали лише 40,8 % осіб. Першим кроком уряду УРСР у розв'язанні даної проблеми

стала організація педагогічних курсів, як тимчасової прискореної форми підготовки вчителів. У результаті їх діяльності упродовж 1944–1946 рр. було підготовлено 21 000 фахівців, переважно для початкової школи, яких в подальшому направляли на заочне навчання у педагогічні навчальні заклади [2, с. 69]. Також задля швидкого забезпечення навчальних закладів педагогічними працівниками, радянська влада вирішила з вересня 1945 року відкрити додаткові «одинадцяті» класи, подібна ініціатива діяла, наприклад, у Львові. Місцева влада намагалася забезпечити учениць подібних класів усім необхідним: житлом, харчуванням, навіть зошитами, які були у післявоєнний час великою цінністю. Однак популярності така форма навчання не отримала так як підготувати спеціаліста для початкової школи за один рік було практично неможливо [15, с. 58].

Іншим способом подолання кадрових проблем був розвиток мережі заочної освіти, де було розширено можливості підготовки педагогічних працівників на відповідних факультетах університетів. А задля забезпечення радянзації Західної України активно залучалися працівники партійно-комсомольського, державного апаратів, службовців правоохоронних органів, культури, освіти – здебільшого зі східних регіонів України.

До педагогічної роботи часто залучали й людей без фахової освіти. Відтак, у Львівській області у 1944–1945 рр. працювало 3 872 вчителів, з них вищу освіту мали – 637 особи, незакінчену вищу – 427 осіб, середню – 2 356 осіб, незакінчену середню освіту – 452 особи. Загалом у Львівській області у 1945–1946 навчальному році не вистачало понад тисячу учителів відповідної кваліфікації.

У Станіславській області у 1945-1946 рр., із загальної кількості (3 767 вчителів) вищу і незакінчену вищу освіту мали лише – 20,4% педагогів, середню – 47,4%, незакінчену середню – 32,2%

У школах Тернопільської області у 1947–1948 рр. працювало 5 158 вчителів, з них 1 496 осіб не мали відповідної педагогічної освіти. Подібний стан з кадрами вчителів був і в інших областях Західної України. Вирішувалося це питання за допомогою перепідготовки вчителів на різнострокових курсах (у середніх та вищих педагогічних закладах) та направленням вчителів з інших областей України. Зрештою за перші двадцять повоєнних років кількість учителів у західних областях зросла більш як у чотири рази, а саме до 94 тис. осіб. На кінець 60-х років учителі з вищою освітою в кожній із західних областей України становили 60–64% їх загальної кількості [12, с. 32].

Перемога у війні з нацизмом, до якої український народ доклав великих зусиль, сприяла емоційному піднесенню у суспільстві, розвитку національної свідомості, зростанню морального духу.

Сталінське керівництво відчувало невпевненість свого становища і в цих умовах застосовувало так званий «класовий підхід» контролю над різними верствами інтелігенції: поетами, музикантами, художниками, літературознавцями, педагогічними працівниками. Політика комуністичної партії різко вступала в суперечність з релігійною свідомістю народу, активно сприяла знищенню матеріальної бази релігійних об'єднань, переслідуванню духовенства і навіть фізичним репресіям. Насильницька атиїзація населення здійснювалася через засоби масової інформації (газети, радіо, телебачення), культурно-освітні заклади, а також через систему післядипломної освіти вчителів. Більшовицька партія під час відбудови системи народної освіти прагнула перетворити школу в знаряддя тотального контролю над учнівською молоддю [7].

У обласних і районних центрах створювалися атиїстичні музеї і планетарії, у вузах відкривалися кафедри наукового атиїзму. Де читалися курси лекцій з наукового атиїзму, які були запроваджені не тільки у вищих навчальних закладах, а й у професійно-технічних училищах, на курсах підвищення кваліфікації та перепідготовки різних ланок кадрів, навіть у старших класах загальноосвітніх шкіл. А починаючи з початкової школи педагоги мали переконувати своїх учнів, що у вік космічних польотів і блискучого наукового розвитку ХХ століття релігійне мислення є проявом відсталості та суперечить природі громадян радянського суспільства, що вносило дискомфорт у навчально-виховний процес.

Так, наприклад, Івано-Франківський відділ наукового атиїзму інституту філософії АН УРСР досліджував різні аспекти проблеми формування науково-матеріалістичного світогляду трудящих, а також вивчав і узагальнював досвід роботи партійних та інших громадських організацій по атиїстичному вихованню в умовах регіону [4, с. 12]. У бібліографічному покажчику західного наукового центру АН УРСР за 1979 рік, який був розрахований на користування вчених, викладачів вузів, бібліотечних працівників з метою координації дій наукових працівників академічних установ і вузів та задля зосередження уваги науковців на головних проблемах ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР пропонувалися такі праці атиїстичного спрямування, як: «Роль атиїстичного та інтернаціонального виховання у формуванні науково-матеріалістичних поглядів на смисл життя» (С. Й. Криштопа); «Атиїзм та інтернаціоналізм в духовному житті соціалістичного суспільства» (В. М. Фомін); «Духовну культуру – на службу атиїстичному вихованню» (В. М. Фомін) [4, с. 188].

У сучасному суспільстві часто вживаним є вислів: «професія вчителя престижна», відповідно виникає запитання – чи була ця професія престижною за часів СРСР? Чи мало місце

самовираження, творчість, майстерність у педагогічній професії? Адже, як відомо, поведінка педагогічних працівників була обмежена програмою, диктатурою, ідеологією. Наводити приклад з життя чи розповідати щось цікаве і дотичне до реального життя ніхто з вчителів не мав права. В архівних матеріалах серпневої наради учителів відділу народної освіти виконавчого комітету Станіславської міської Ради депутатів трудящих 1949–1950 навчального року зазначено: «вчитель повинен завжди вдосконалюватися в знанні свого предмету, розуміти всі його нюанси, бути обізнаним з різними поглядами, що є в літературі, знати якість підручників, бути, як то кажуть, обізнаним спеціалістом своєї справи. Кожен педагог повинен вивчати все нове, що внесла наука в його предмет, добре подумати, як познайомити з цим учнів» [3, арк. 9]. Та все ж головним завданням інститутів післядипломної освіти, під важелем впливу та пильним наглядом влади СРСР, була організація роботи педагогів над втіленням в життя комуністичної ідеології, радянського способу життя і мислення «незалежно від фаху, від обов'язків на ниві народної освіти треба вдосконалювати свої знання з основної науки – науки наук марксо-ленінської, Сталінської філософії, без знань якої не може бути руху вперед, не може бути справжнього комуністичного виховання» [3, арк. 9].

Проаналізувавши навчальний план курсів підвищення кваліфікації (1944–1946 рр.) у 1945 році зауважили, що у Львівському інституті удосконалення вчителів функціонували два види курсів: місячні – з відривом від виробництва, двотижневі – без відриву. Їхня тематика була розрахована на 200 навчальних годин та включала:

- Основи марксизму-ленінізму (30 годин);
- Основи педагогіки і психології (20 годин);
- Українська мова (20 годин);
- Навчальна дисципліна та методика її викладання (130 годин).

На спецкурси з української мови і основ педагогіки і психології було відведено найменшу кількість годин, а невдовзі зовсім виключено з навчального плану [14, с. 22]. Така уніфікація та існуюча структура підготовки вчителів відіграла не надто ефективну роль для повноцінного виконання затребуваних завдань їх кваліфікаційної підготовки. Інститути удосконалення вчителів формувалися не як наукові, а лише як методичні заклади, що призводило до погіршення наукового рівня підвищення кваліфікації вчителів початкової школи.

Згодом у Законі УРСР «Про народну освіту» [7] (1974–1991 рр.) згідно статті 69 «Підвищення кваліфікації педагогічних працівників», система післядипломної освіти розглядалася як сукупність навчальних закладів, їх підрозділів і організацій (інститутів удосконалення вчителів, інститутів

підвищення кваліфікації, науково-дослідних закладів, передових підприємств, факультетів і підрозділів вищих навчальних закладів, рай(міськ) методкабінетів, методичних об'єднань, курсів підвищення кваліфікації), де проведення заходів по вдосконаленню професійних знань педагогічних працівників здійснюється відповідними органами народної освіти [7, с. 508]. Водночас варто зазначити, що Закон УРСР «Про народну освіту» був не менш ідеологізований, як і попереднє освітнє законодавство. Доказовим свідченням чого виступає аналіз газети «Радянський педагог» [11] Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені Василя Стефаника 1990 року.

Позаяк заклади вищої освіти (їх факультети, підрозділи) слугували інституціями фахового вдосконалення вчителів (пояснювалося це тим, що впродовж двадцяти-тридцяти років після закінчення війни інститути удосконалення учителів не мали в своєму штаті дипломованих викладачів) ми спробували проаналізувати оцифроване періодичне видання Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника за допомогою методу контент-аналізу та в результаті якісно-кількісної оцінки педагогічного журналу нами виявлено пріоритетність частоти вживання слова «партія» над словами «освіта», «навчання», «культура», «творчість», «підготовка» та інше (див. хмару тегів газети «Радянський педагог» 1990 р.) це знову ж таки, засвідчує, що радянська влада за допомогою різних форм впливу робила все для того, щоб освіта у західних областях України супроводжувалася впливом комуністичної ідеології.

Післядипломна освіта – достатньо новий вид освіти, який сформований за допомогою усвідомлення того, що потреба суспільства в кваліфікованих кадрах з високим рівнем професіоналізму та культури має бути реалізована освітою впродовж життя. Яка супроводжується організованим та систематичним навчанням дипломованих працівників з метою подолання розриву між одержаною ними у вищому навчальному закладі професійною підготовкою і новими вимогами, які передбачаються розвитком технічного прогресу, науки, культури, економіки і соціальної сфери [8, с. 12].

Тільки з ухваленням 23 травня 1991 року Верховною Радою УРСР нового Закону УРСР «Про освіту» [5], який складався з семи розділів (розділ I. «Загальні положення» (статті 1-24); розділ II. «Система освіти» (статті 25-44); розділ III. «Учасники навчально-виховного процесу» (статті 45-55); розділ IV. Фінансово-господарська діяльність (статті 56-59); розділ V. Міжнародне співробітництво (статті 59-60); розділ VI. Відповідальність за порушення законодавства про освіту (стаття 61)) відповідно до розділу II. «Система освіти» статті 25 «Структура системи освіти» «В Українській РСР

встановлюється єдина структура системи освіти, що включає: дошкільне виховання; загальну середню освіту; професійну освіту; вищу освіту; післядипломну підготовку (стажування, клінічна ординатура тощо); аспірантуру; докторантуру; підвищення кваліфікації, перепідготовку кадрів; поза-шкільне навчання і виховання; самоосвіту».

В свою чергу структура післядипломної педагогічної освіти почала ґрунтуватися на основі логічного розгортання педагогічної діяльності, а саме: після здобуття відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня у закладах вищої освіти перед фахівцем постали такі можливості: зміна спеціальності; перекваліфікація; підвищення кваліфікації як процесу вдосконалення професійних знань, умінь та навичок для поступального розвитку педагога як професійної особистості [9, 10].

Таким чином, починаючи з 1991 року, структурними елементами системи післядипломної освіти педагогів стали: підвищення кваліфікації, отримання нової чи спорідненої педагогічної спеціальності, отримання кваліфікації відповідно до специфічної функціональної діяльності, додаткова освіта, аспірантура, докторантура, самоосвіта. Між переліченими структурними елементами післядипломної освіти існують тісні системоутворювальні зв'язки, що засвідчує її цілісність та динамічність [1]. Зокрема, перепідготовка кадрів розуміється як отримання іншої спеціальності на основі раніше здобутого освітньо-кваліфікаційного рівня й досвіду практичної діяльності; спеціалізація – як підготовка педагога до виконання окремих завдань або обов'язків, які мають специфічні особливості в межах спеціальності; підвищення кваліфікації – як освоєння педагогом нових педагогічних знань, умінь та навичок для поступального розвитку його професійної особистості, набуття здатності виконувати сукупність обов'язків та завдань у межах спеціальності. Вдосконалення професійних компетентностей вчителів супроводжувалася різними формами післядипломної освіти: курси, семінари, опорні школи, консультування, методична робота, фахові гуртки, університети наукових знань, вечірні університети, педагогічні лекторії, екскурсії [9].

Висновки. Структура післядипломної освіти педагогічних працівників, яка формувалася разом із самою системою післядипломної освіти, має великий історичний досвід. Тривалий час післядипломна освіта ототожнювалася з підвищення кваліфікації вчителів, розглядалася як спосіб заповнення прогалів у знаннях та компетентностях фахівців, була зорієнтована не на перспективу, а на вирішення нагальних проблем. Пріоритетними в роботі з підвищення кваліфікації вчителів були ідеологічне та атеїстичне спрямування, що дестабілізувало роботу педагогічних кадрів та не дозволяло вчителям ефективно формувати

Хмара тегів до газети «Радянський педагог» 1990 р.

ціннісні орієнтації вихованців. Інститути удосконалення вчителів формувалися не як наукові, а лише як методичні заклади, що супроводжувало погіршення наукового рівня підвищення кваліфікації вчителів початкової школи. Попри непросте становище педагоги все ж ставили собі за завдання – відродження національної школи. Адже добре розуміли, що реалізувати освітянську стратегію зможе тільки добре підготовлений вчитель, який прагне до постійного вдосконалення професійної обізнаності. Постійне здобуття знань педагогічними працівниками вважалося необхідною умовою підвищення їх кваліфікації. Базову підготовку мали надати заклади вищої освіти, а саме формування кваліфікаційної, професійної та загальної культури педагога, а післядипломна освіта повинна була сприяти збагаченню, поглибленню й розширенню фахових компетентностей вчителів. Підвищення кваліфікації педагогічних працівників так і залишилося головною функцією закладів післядипломної освіти, оскільки, ефективність діяльності вчителя завжди мала пряму залежність від його кваліфікаційної підготовки, можливостей оновлювати, удосконалювати, поглиблювати професійні компетентності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Антонова О. Є., Поліщук Н. М. Науково-теоретичні засади підготовки вчителя у системі післядипломної педагогічної освіти до збереження здоров'я учнів. *Андрагогічний вісник*. Житомир: Вид. ЖДУ ім. І. Франка, 2018. Вип. 9. С. 46–58.
2. Гавриленко Т. Л. Початкова освіта в УРСР у повоєнні роки: організація та зміст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2012. Вип. 104, т. 1. С. 67–72. URL: erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/1781

3. Державний архів Івано-Франківської області. Фонд Р-3, опис 3, справа 127. Матеріали серпневої наради учителів 1949-1950 навчального року, 87 арк.
4. Друковані праці наукових співробітників установ західного наукового центру АН УРСР за 1979 рік. Бібліографічний покажчик. Львів, 1980. с. 238.
5. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки Про освіту від 23 травня 1991 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/155510__599910
6. Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР 1938–1973: у 2 т. / Упорядник З. К. Калінін, за ред. Я. Я. Колотухи, Ф. Г. Бурчака. Київ: Політвидав України, 1974. Т. 1. 739 с.
7. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упорядник О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2003. 766 с.
8. Крисюк С. В. До питання періодизації історії післядипломної освіти педагогічних кадрів України. *Педагогіка і психологія*. Київ, 1995. № 1 (6). С. 114–118.
9. Кузьмінський А. І. Теоретико-методологічні засади післядипломної педагогічної освіти в Україні: автореф. дис... докт. пед. наук, спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Київ, 2003. 42 с.
10. Приймакова В. В. Післядипломна освіта вчителів початкових класів у структурі неперервної освіти України. *Молодий вчений*. 2016. № 2 (29). С. 329–332.
11. Радянський педагог. Наукова бібліотека Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: веб-сайт. Оцифроване періодичне видання. 1990. URL: <http://lib.pnu.edu.ua/el-periodic.php>
12. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 28–42. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1997_2_28
13. Титаренко І. Фахове вдосконалення вчителя в системі післядипломної освіти: теоретичний аспект. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2001. Випуск 3. С. 55–68.
14. Шиян О. Становлення системи підвищення кваліфікації вчителів природничих дисциплін західного регіону (1944–1946 рр.). *Обрії*. 1998. № 2 (7). С. 21–25.
15. Basarab N. Historiography of the development of postgraduate education of primary school teachers in western regions of Ukraine (1945-1991). *Mountain School of Ukrainian Carpaty*. № 27. Ivano-Frankivsk, 2022. P. 56–59. URL: <https://scijournals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/issue/view/323/106>